

FRANK VERVELD

Kloppen en dopers

Zeventiende-eeuwse Haarlemse vrouwen met een verboden geloof

Haarlem was de enige stad in de Republiek waar in de zestiende eeuw enkele jaren een 'religievrede' had geheerst.¹⁾ Dat hield in dat zowel de katholieke als de gereformeerde godsdienst officieel naast elkaar in het openbaar waren toegestaan. Maar uiteindelijk werd ook hier in 1581 de publieke uitoefening van het katholieke geloof verboden.²⁾ Ondanks dat verbod ontstond er in Haarlem een grote groep zelfstandige katholieke vrouwen, de kloppen. Ook veel dopers kwamen naar Haarlem. Het publiek belijden van hun geloof was al veel eerder verboden. Veel doopsgezinde vrouwen en met name weduwen waren zelfstandig en speelden een belangrijke rol in Haarlem.

Historica Els Kloek beschreef zeventiende-eeuwse vrouwen in de Republiek als ondernemend, huiselijk, heerszuchtig en zindelijk.³⁾ Simon Schama schreef in zijn klassieker *Overvloed en Onbehagen* uitgebreid over die vrouwen.⁴⁾ Hij memoreerde dat hun zelfverzekerdheid meteen opviel bij buitenlandse bezoekers en hij verklaarde hun deugdzaamheid vanuit het protestantse ethos. Schama schreef niets specifiek over katholieke en dopersvrouwen.

Interessant dus om te trachten die lacune te vullen met de volgende vragen: welke rol speelden zelfstandige katholieke en doopsgezinde vrouwen in het Haarlem van de zeventiende eeuw, welke overeenkomsten en verschillen waren er tussen hen en hoe verhoudt zich dat tot eerder onderzoek naar de positie van de vrouw in de zeventiende eeuw. Deze vraagstelling sluit aan bij de belangstelling van de hedendaagse kunst- en geschiedwetenschap naar de rol van vrouwen.⁵⁾

< Dit kazuifel is begin zeventiende eeuw zeer waarschijnlijk vervaardigd door de Haarlemse kloppen, mogelijk voor Philippus Rovenius, tussen 1614 en 1651 apostolisch vicaris in Nederland. Hij droeg de pontificale kleding in de schuilkerk tijdens liturgische plechtigheden en belangrijke vergaderingen. (Museum Catharijneconvent, Utrecht; foto Ruben de Heer)

Dit onderzoek werd verricht in het kader van een master 'Gouden Eeuw' aan de faculteit Geesteswetenschappen van de UvA: Frank Verveld, *Kloppen en dopersvrouwen in Haarlem 1580-1700, Zelfstandige vrouwen vergeleken: hun leven, hun kunst en cultuur* (masterscriptie 2021). Het onderzoek werd begeleid door dr. Judith Noorman, die een meerjarig NWO-onderzoeksproject leidt naar vrouwen in de zeventiende eeuw, met name hun impact op de kunstmarkt.

Portret van de theoloog Menno Simons in een studeervertrek. Simons zit aan een tafel en wijst met een vinger op de naam van Christus in een open boek dat voor hem op tafel ligt. Prent, Abraham de Cooge (ca. 1605-1680). (Rijksmuseum, Amsterdam)

Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de beide groepen is naast archief- en literatuuronderzoek ook naar kunstuitingen en boedelinventarissen gekeken. Door de focus op de verschillen tussen beide groepen vrouwen te leggen, wordt getracht een scherper beeld te krijgen.

Kloppen en dopersvrouwen

Het verhaal van de Haarlemse kloppen begint in de achtertuin van een groot huis aan de Bakenessergracht. Daar, in het tuinhuisje, vestigde zich in 1584 een leefgemeenschap van zelfstandige katholieke vrouwen die hun leven in dienst stelden van God. Rondom dat huis kwamen steeds meer katholieke vrouwen te wonen in gewone woonhuizen. Ze werden 'de Maagden van de Hoeck' genoemd, of ook wel 'de Vergadering van de Hoeck'. De buurt waar ze woonden werd omsloten door drie straten die samen met de Bakenessergracht een soort carré vormden, vandaar 'de Hoeck'.⁸⁾ In de volksmond werden ze klopjes of kloppen genoemd. Ze legden een belofte af van kuisheid, nederigheid en gehoorzaamheid. Ze ston-

den onder leiding van een priester, de 'overste'. Onder die overste gaven 'geestelijke moeders' leiding aan groepjes kloppen. Een van die moeders was Tryn Jans Oly. Tryn maakte levensbeschrijvingen van veel kloppen die zij meemaakte. Deze 'Levens der Maechden' zijn bewaard gebleven.⁸⁾ De 'Levens' geven een goed beeld van deze groep ongetrouwde katholieke vrouwen.⁹⁾

Dopers werden in de zestiende eeuw in heel Europa vervolgd. Met de aanslag op Amsterdam en de bezetting van Münster, beide in 1535, kenden ze als wederdopers een militant verleden, maar onder Menno Simons waren ze in vredelievend vaarwater gekomen. Tegen het einde van de eeuw werden ze in de Republiek en zeker in Haarlem gedoopt. Veel dopers kwamen naar Haarlem vanuit Vlaanderen, Friesland en Waterland, maar ook vanuit Duitse en Poolse gebieden. In Haarlem stichtten zij hofjes waar alleenstaande dopersvrouwen konden genieten van een rustige oude dag. De echtgenotes van de rijkere dopers speelden als regentes een belangrijke rol in het bestuur van deze hofjes. Doopsgezinden baseerden hun geloof uitsluitend op de Bijbel ('solo scriptum'). Man en vrouw waren voor hen principieel gelijk. Ze hadden een afkeer van de clerus en van de overheid.¹⁰⁾ Belangrijke principes van de dopers waren verder scheiding van kerk en staat, geweldloosheid en steun aan de medemens.

Overeenkomsten en verschillen

Tryn Jans Oly maakte in de 'Levens' dus levensbeschrijvingen van tal van kloppen. Over Vrutge Claes schreef ze dat ze uit Bolsward kwam en dat ze eerlijke ouders had – dopers, die om hun geloof verbannen werden en met zes kinderen naar Emden moesten verhuizen. Tryn noemde deze dopers ketters, maar tegelijk schreef ze bewonderend dat die ouders heel vroom waren en het beste met hun kinderen voor hadden.¹¹⁾ Tryn schreef dus als katholiek met waardering over de doperse ouders van dit klopje. Van animositeit tussen katholieken en dopers leek geen sprake, eerder van respect.

Het was een roerige tijd en mensen wisselden soms van geloof. De kloppen leefden behoorlijk apart van de rest van de Haarlemse samenleving en dat gold in mindere mate ook voor de dopersvrouwen. Ze kwamen elkaar in het dagelijks economisch verkeer vast wel tegen, maar het zal niet vaak geweest zijn. Beide groepen hingen een geloof aan waarvan het belijden in het openbaar verboden was. Ze werden gedoopt. Uit mijn onderzoek en uit bevindingen van ander nieuw historisch onderzoek is een flink aantal overeenkomsten en verschillen op te maken.

Overeenkomsten

Religie speelde een belangrijke rol in het leven van beide groepen vrouwen. Bij de kloppen spatte de devotie er in de 'Levens' van af. In de 'vermaningen', de kerkruintes van de dopers, liepen de discussies hoog op en werd het geloof op een andere manier maar al even intensief beleefd. De ongehuwde kloppen keken op naar hun overste. Bij de dopers speelden de voorgangers ook een grote rol, maar als leken-vermaners waren zij in principe de gelijken van de gewone gelovigen.

Beide groepen hadden een gespannen relatie met de heersende gereformeerden. Terwijl de kloppen de moederkerk trouw bleven, hadden de dopers zich net als de gereformeerden afgescheiden van die moederkerk. Maar hun geloofsopvattingen weken duidelijk af van die van de gereformeerden. Kloppen en dopers werden beide achtergesteld, maar alleen tegen de kloppen werden uitdrukkelijke plakkaten gericht. De overheid maakte van beide groepen in zekere zin financieel misbruik. De kloppen moesten de baljuw regelmatig restituties (boetes) betalen om vervolging te voorkomen. De dopers betaalden wachtgeld aan de overheid als compensatie voor het feit dat ze principieel niet bereid waren deel te nemen aan de schutterij.

Beide groepen hadden geen politieke invloed. De vrouwen zeker niet en bij de dopers ook hun mannen niet. De priesters, die een grote rol speelden in het leven van de kloppen, moesten vrezen voor hun vrijheid en hadden al helemaal geen politieke invloed in de Republiek. Hun banden met katholieken in het buitenland werden gevreesd. De kloppen hadden ook duidelijke buitenlandse banden. Bij de dopers waren die minder duidelijk, maar ze waren er wel: kooplieden c.q. hun weduwes met klanten buiten de Republiek en banden met achterblijvers in de gebieden waarvandaan ze emigreerden. De dopersbeweging had veel fanatieke aanhangers met intensieve onderlinge contacten tussen veel landen. Voor de gereformeerden kleefde er aan beide groepen een schrikbeeld. Voor de dopers was dat hun revolutionaire verleden met de aanslag op Amsterdam in 1535 en de bezetting van Münster. Voor de kloppen waren dat de katholieke vorst in Madrid en de paus in Rome.

In beide groepen waren er uitgesproken rijke vrouwen te vinden. Een aantal bemiddelde adellijke Friese dames was in Haarlem klop geworden. Van de vele dopers uit Vlaanderen waren sommigen al rijk toen ze naar Haarlem kwamen. In de loop van de zeventiende eeuw groeide het aantal rijke doopsgezinde weduwen. In beide groepen toonden deze rijke vrouwen hun rijkdom. Zo lieten ze fraaie schilderijen maken van zichzelf – bij

de kloppen ondanks het simpele leven waartoe ze geroepen waren en bij de dopers ondanks hun levenshouding die wars was van uiterlijkheden. Ook armoede kwam in beide groepen voor. Armlastige kloppen werkten voor de kost, maar de religieuze gemeenschap zorgde goed voor hen als ze dat niet meer zelf konden. Bij de dopers was er ook sprake van goed geredigde armenzorg.

De rijkere dopersvrouwen namen vaak een rol op zich als regentes van een hofje en verwierven daarmee maatschappelijke waardering in eigen kring. Bij de kloppen was er veel waardering voor de vergelijkbare rol van 'moederoverste', die binnen een bepaald kloppenhuis de leiding had. In beide groepen gaven dus vrouwen leiding aan andere vrouwen. De leefregels die er waren voor de doopsgezinde hofjes waren duidelijk en streng. Dat gold ook voor de leefregels van de kloppen. Uit de 'Levens' komt naar voren dat de kloppen 'eerbaar' behoorden te zijn. Van de dopersvrouwen in de hofjes werd dat eveneens verwacht. Het lijkt vanuit hun geloofsidealen redelijk aan te nemen dat dat ook van ongehuwde dopersvrouwen werd verwacht. Beide groepen passen wat dat betreft goed in het deugdzame verwachtingsbeeld dat Kloek en Schama schetsten van de vrouw in de zeventiende eeuw.

Verschillen

Er waren ook grote verschillen tussen de kloppen en de dopersvrouwen. Uit de kunst rijst bij de kloppen een devotiecultuur op die rijk is aan afbeeldingen van voor hen belangrijke figuren, zoals talloze heiligen en uit de Bijbel vooral Maria. De dopers waren terughoudender in de omgang met afbeeldingen. Als die er al waren, beeldden ze de vele martelaren van het geloof af. De kloppen leken het 'rijke roomse leven' van voorheen voort te zetten, terwijl de dopersvrouwen het leven veel zwaarder leken te nemen. De bijeenkomsten in de vermaningen waren serieus en intensief. De kloppen kenden een dagritme met vaste rituelen, waaronder kerkdiensten waar veel gebeden en gezongen werd. Discussies en intensieve preken van leken-vermaners waren bij hen ondenkbaar. De cultuur van afbeeldingen en kunst was bij de kloppen veel belangrijker. Hun schuilkerk was rijk versierd en de priester beschikte over een prachtig kazuifel, waaraan door de kloppen zelf hard was gewerkt (zie afbeelding blz. 118, op 124 een detail). De dopersvrouwen kwamen samen in vermaningen met kale muren. De voorganger was eenvoudig gekleed. De schilderijen van rijkere dopersvrouwen toonden hen in een relatief simpel zwart gewaad. In de 'Levens' wordt regelmatig melding gemaakt van alle mogelijke feestelij-

Detail van het kazuifel dat is afgebeeld op blz. 118: de opdracht van Jezus in de tempel. De hogepriester Melchisedek neemt het kind van Jozef over, terwijl links Maria geknield twee duiven als offergave aanbiedt. Het speelt zich af in een kerkinterieur.

ke dagen. Bij de dopers is weinig te vinden over feesten. Dat bevestigt het beeld dat het leven door de kloppen leek te worden gevierd en door de dopersvrouwen leek te worden geleiden.

De kloppen waren veelal bewust ongehuwd en alleen toegewijd aan een 'geestelijke' bruidegom. Ze waren vrij om te huwen, maar dat gebeurde weinig. Zoals Kloek opmerkte, waren de kloppen een unieke groep zeventiende-eeuwse vrouwen van alle leeftijden, die samenwoonden enerzijds om de gevaren van het baren te ontlopen en anderzijds om het geloof te dienen. De dopersvrouwen huwden daarentegen meestal wel. Alleenstaande dopersvrouwen waren óf nog niet gehuwd óf waren weduwe. De kloppen waren in die zin zelfstandiger dan de dopersvrouwen. Dopersvrouwen maakten weliswaar deel uit van een vrijdenkersgeloof, maar ze waren wel een groot deel van hun leven gehoorzaamheid verschuldigd aan hun echtgenoot. Niettemin zijn er voorbeelden van dopersvrouwen die als weduwe hun mannetje stonden. Maar de onafhankelijkheid van de kloppen was uniek. De kloppen zorgden in zekere zin voor een culturele voortzetting van de begijntertraditie uit de periode van voor de Reformatie.

Die zelfstandigheid van de kloppen werd begrensd door hun tradities. Wat nu zou heten *out of the box* denken, kwam bij hen niet of nauwelijks voor. De dopersvrouwen zaten dan wel in het keurslijf van het huwelijk, maar hun geloof zou je een *out of the box* geloof kunnen noemen waarin veel zaken voortdurend ter discussie stonden. De dopersvrouwen bleken bovendien in staat als weduwen de onderneming van hun overleden echtgenoot succesvol te kunnen voortzetten. Vanuit de kloppengemeenschap ontstonden geen succesvolle ondernemingen.

De kloppen bleven trouw aan hun geloof. Bij de dopersvrouwen was trouw aan het geloof veel minder vanzelfsprekend. Bij hen werd over van alles gediscussieerd en als ze het niet eens werden, dan volgde soms zelfs een scheuring. Zo'n scheuring ontstond in Haarlem bijvoorbeeld over de vraag of een verloofde al dan niet de borst van de toekomstige echtgenote mocht aanraken. Er waren op een gegeven moment wel elf verschillende geloofsrichtingen bij de dopers in Haarlem. Het bleek erg lastig om al die eigenwijze dopersgroeperingen samen te voegen. Dat lukte pas eind achttiende eeuw. Nu nog zijn de doopsgezinden lid van de 'verenigde doopsgezinde kerk'. De zelfstandigheid van de dopersvrouwen bleek verder uit hun goede contacten met andere onderdrukte vrijzinnige geloofsrichtingen, zoals de remonstranten, de collegianten en de hernhutters.

Kloppen nader beschouwd

Maatschappelijke rol

Kloppen kwamen meestal op jonge leeftijd bij de 'Vergadering van de Hoeck'. Ze mochten contact houden met thuis. Ze kwamen uit Haarlem en wijde omgeving, zelfs uit Friesland en Zeeland. Lokale priesters ronselden flink voor de Hoeck. Voor katholieke jonge ongehuwde vrouwen bood de Hoeck een uitstekend alternatief voor het huwelijk. In de late middeleeuwen kozen ze dan voor het kloosterleven. Dat was binnen de Republiek niet meer mogelijk. Een enkeling ging nog wel in het buitenland naar het klooster.

In een voormalige bierbrouwerij aan de Bakenessergracht zat de schuilkerk St. Bernardus.¹²⁾ De hele buurt werd geleidelijk bijna exclusief bewoond door katholieken. Dat droeg er aan bij dat er sprake was van een geheel aparte groep. Stadsbestuurders en andere religieuze groeperingen zagen dat ook zo. Dat kon gemakkelijk tot spanningen leiden. Zo deden in 1587, 1598 en 1612 in Haarlem geruchten de ronde dat de katholieken een gewapende opstand aan het voorbereiden waren. Dat leidde tot paniek

en tot spontane mobilisatie van gewapende burgers. Het was steeds loos alarm, maar het tekende het onderlinge wantrouwen.¹³⁾

Sommige kloppen leefden van hun vermogen en konden zich bezighouden met onbetaalde maatschappelijke taken. Alle kloppen hielden zich bezig met armenzorg. Ze werden geacht sober te leven en inkomsten die ze zelf niet nodig hadden te besteden aan de ondersteuning van de (katholieke) armen.¹⁴⁾ Ze maakten en verstelden bijvoorbeeld kleding. Ook waren ze belast met ziekenzorg. Zo woonde Annetge Heyndriks in bij haar zus om haar te helpen. Die woonde op het Begijnhof in Amsterdam, waar ze een kliniek runde. Toen die zus stierf, moest Annetge van de overste van de Hoeck in Amsterdam blijven wonen om de kliniek voort te zetten.

De meeste kloppen voorzagen in hun eigen levensonderhoud. Ze werkten bijvoorbeeld als winkelbediende, turfsteekster, huishoudster, dienstmeisje, naaister of ziekenverzorgster.¹⁵⁾ Door te werken voor geld en door zich in te zetten voor armen en zieken speelden kloppen een belangrijke rol in het maatschappelijk leven.

Kerkelijke rol

Bij de Hoeck werden veel gebruiken uit het middeleeuwse kloosterleven overgenomen. Zo was er het noviciaat. Novicen mochten de sobere kloppenkleding pas dragen na een bepaalde feestdag. Er was duidelijk sprake van een ceremoniële viering van hun intrede bij de Hoeck. Die kleding was geen traditionele kloosterkleding, want die was door de overheid verboden. Bij de toedeling van taken werd op vergelijkbare wijze als in het klooster rekening gehouden met kwaliteiten en opleiding. Maar er was geen juridische entiteit met eigen kapitaal en een eigen gebouw, want dat was door de overheid strikt verboden. De Hoeck vormde een centrum van kerkelijk leven met de schuilkerk als middelpunt. De kloppen waren instrumenteel bij het in leven houden van de katholieke kerk in Haarlem. Een van de verklaringen voor de naam kloppen is dat ze de katholieken in de stad waarschuwden om naar de mis te komen door op de deur te kloppen.

De overste was de biechtvader van de kloppen. Hij bepaalde of vrouwen al dan niet werden toegelaten tot de Hoeck, in welke groep ze kwamen te wonen en welke taken ze op zich moesten nemen. De oversten werden als plaatsvervangers van Christus op aarde door de vrouwen min of meer aanbeden. Veel van hun preken zijn bewaard gebleven.¹⁶⁾ Kloppen zelf vervulden kosterstaken en traden op als misdienaar. Er golden stren-

ge regels.¹⁷⁾ Ter inspiratie van hun strakke religieuze levens maakten ze gebruik van vaak fraai geïllustreerde kloppen- of maagdenboeken.¹⁸⁾ Daarin stonden *vitae* van vrouwelijke heiligen, die een inspiratie waren voor de 'Levens' van Tryn Jans Oly. Terwijl er in het dagelijks leven weinig onderscheid was tussen de kloppen, hadden de rijkere kloppen een eigen zitplaats in de schuilkerk.

Politieke rol

In de 'Levens' van Tryn Jans Oly is niets terug te vinden over een rol die de kloppen speelden in de Haarlemse politiek. De bestuurlijke macht lag uitsluitend bij de gereformeerden. Maar in de overwegingen van de bestuurlijke elite speelden de aanwezigheid van de kloppen geregeld een rol. Dat had vooral te maken met hun internationale netwerk. In plaatsen zoals Keulen, verschillende steden in de Zuidelijke Nederlanden en Lissabon leefden veel mensen die vanwege hun katholieke geloof uit de Republiek waren gevlucht. Dit waren plaatsen waarmee van oudsher vanuit de Nederlanden belangrijke handelscontacten werden onderhouden. Deze ballingen hadden er belang bij dat hun vaderland zou terugkeren tot het oude geloof. De kloppen hadden soms hun eigen contacten in die plaatsen. Zo onderhield Giertge Frederiks contacten met het clarissenklooster in Lissabon.¹⁹⁾ Daar zaten Hollandse clarissen die in de beginjaren van de Opstand door de geuzen uit hun klooster verdreven waren. Nicolaas Cousebant, voormalige overste van de Hoeck, was een eigen klooster begonnen in Keulen. Met de Brabantse kloosters moeten de Haarlemse kloppen goede contacten hebben gehad. Die behoorden, afgaande op de 'Levens', tot de populairste bestemmingen voor bedevaarten van de kloppen.

Banden met het buitenland vormden een zekere bedreiging voor de gevestigde macht. Geruchten over een machtsovername zijn eerder al vermeld. In 1602 leidden die zelfs tot een golf van huiszoekingen, waarbij priesters werden opgepakt en verbannen. Contacten met het buitenland werden een tijd lang zelfs geheel verboden.²⁰⁾ Wederzijdse angst was tekenend voor de sfeer tussen de religieuze groeperingen. De angst van de gereformeerden die de bestuurlijke macht hadden, bracht hen er volgens Angela van Haelen toe andere christenen alleen schuilkerken toe te staan.²¹⁾ Tegenwoordig worden die schuilkerken ook wel huiskerken genoemd. Ze moesten weliswaar uit zicht zijn, maar eenieder wist dat ze er waren.²²⁾ De angst bij de gereformeerde overheid dat katholieken door hun internationale contacten en loyaliteit aan de paus een bedreiging voor hun machtspositie konden vormen, was mede bepalend voor het teruggetrokken leven dat de kloppen binnen de Hoeck leidden.

J.P. Horstok, Schuilkerk St Bernardus, 1819, aquarel. (Noord-Hollands Archief)

Kunst en cultuur

De schuilkerk St. Bernardus in de Hoeck was rijkelijk voorzien van beelden, zoals te zien is op de afbeelding hierboven van het interieur van de kerk. De boeken met preken van de oversten waren rijkelijk geïllustreerd, evenals de kloppenboeken. Bijvoorbeeld dat van Heribertus Rosweyde, met tal van afbeeldingen van vrouwelijke heiligen van de hand van Petrus de Jode. De levens van deze vrouwelijke heiligen moesten de kloppen inspireren tot het leiden van een zuiver en stichtelijk leven.²³⁾ Een illustratie die dwaze en wijze maagden laat zien, is daar een goed voorbeeld van. Het leven van 'uitkeer' (aards vermaak/flierefluiten) staat hier tegenover het leven van 'inkeer' (nederig handwerk/verheffing door gebed).²⁴⁾ Daarnaast waren devotieafbeeldingen populair onder kloppen, veelal vervaardigd in de Zuidelijke Nederlanden en gebruikt bij het bidden.²⁵⁾ Favoriete onderwerpen waren afbeeldingen uit het leven van Maria en andere vrouwen uit de Bijbel, martelaressen en heilig verklaarde vrouwelijke religieuzen. Ook afbeeldingen van Christus met vrouwen om zich heen, van evangelisten en van kerkvaders waren gewild. Relieken speelden een grote rol in de ka-

Leendert van der Cooghen (waarschijnlijk), Portret van Berber van Juckema (1610-1667), 1660, olieverf op doek. (Museum Catharijneconvent, Utrecht)

tholieke geloofsbelevens. In de 'Levens' van Tryn Jans Oly werden wijwervaatjes, kelken en andere voorwerpen voor op het altaar genoemd.²⁶⁾

Op de afbeeldingen in geschriften zijn de kloppen veelal eenvoudig gekleed. Dat geldt ook voor de kleding op het portret van de adellijke Berber van Juckema (afb. hierboven). Ze wilde haar vroomheid benadrukken door het geopende kerkboek in haar handen, de rozenkrans tussen haar vingers en het kruisbeeld aan de wand. Volgens Xander van Eck was Pieter de Grebber de belangrijkste katholieke schilder in Haarlem.²⁷⁾ Hij maakte een aantal portretten van de oversten, zoals een postuum portret van overste Cornelis Arentsz. Lighthart (afb. blz. 130).

Uit de boedelinventarissen bij overlijden van kloppen is op te maken dat ze interesse hadden in afbeeldingen van heiligen en andere aan hun geloof gerelateerde voorwerpen. Overigens zijn er slechts weinig boedelinventarissen van kloppen te vinden. Dat kan erop duiden dat de meeste kloppen niet bepaald rijk waren.²⁸⁾ Of het kan betekenen dat boedels onderling binnen de huizen van de kloppen werden doorgeschoven. In de 'Levens' is daar helaas niets over te vinden.

Doodspportret van Cornelis Arentsz. Lighthart, Pieter de Grebber, 1631, olieverf op paneel. Wanneer een groep prominente katholieken op een nacht heimelijk het stoffelijk overschot van Cornelis Arentsz. Lighthart opgraaft, is De Grebber erbij. Het lijk blijkt zich na twintig jaar nog in verbluffend goede staat te bevinden. Om het wonder vast te leggen maakt De Grebber dit schilderij. (Museum Catharijneconvent, Utrecht; foto Ruben de Heer)

Dopersvrouwen nader beschouwd

Maatschappelijke rol

Dopers hielden zich afzijdig van andere religieuze groeperingen, maar namen wel deel aan het maatschappelijk leven, met name het economisch leven. Ze werden als ijverig en zuinig gezien. Als vrouwen alleen kwamen te staan, zetten deze veelal zelfstandig de nering van hun overleden echtgenoot voort. Zo was Margaretha van Bancken (afb. rechts) vanaf 1681 uitgeefster van de *Oprechte Haarlemsche Courant*, de voorloper van het *Haarlems Dagblad*. Als weduwe kreeg zij van het stadsbestuur toestemming om het bedrijf van haar man als stadsdrukker en courantier voort te zetten. Onder de immigranten uit Vlaanderen waren een flink aantal textielondernemers. Die brachten kennis mee en profiteerden van de lagere arbeidskosten in Haarlem vergeleken bij Vlaanderen.²⁹⁾ Ze wilden billijk zaken doen en arbeiders goed betalen.³⁰⁾ Ze werden economisch erg succesvol in Haarlem.

Als doopsgezinde vrouwen een vermogen nalieten, dan bestemden ze dat veelal voor een goed doel, zoals het stichten van een hofje.³¹⁾ Uit de archieven van de hofjes is op te maken dat de bewoonsters voldoende eigen

Jan de Bray, Dubbelportret van Abraham Casteleyn (ca. 1628-1681) en Margaretha van Bancken (1628-1694), 1663, olieverf op doek (Rijksmuseum, Amsterdam)

spullen zoals kleding mee moesten nemen. De regentessen controleerden dat. De bewoonsters kregen 'preuves', een periodieke toelage bedoeld voor extraatjes. Ze werden naar het armenhuis verwezen als ze geen andere inkomsten hadden. De uitgebreide doopsgezinde archieven gaan over het algemeen terug tot de tweede helft van de achttiende eeuw. Er zijn helaas geen beschrijvingen over het leven in de hofjes in de zeventiende eeuw. Wel zijn er inventarissen en kasboeken. Over het dagelijks leven is daar niet veel uit op te maken. De bewoonsters moesten zich houden aan duidelijke reglementen. Ze leken een rustig en geregeld leven te hebben geleid. Uiteraard waren er regelmatig overlijdens te melden. De inwonsters van het Zuiderhofje moesten in de zeventiende eeuw over zwarte kleding beschikken.³²⁾ De erfenis van een bewoonster ging in principe naar het hofje. In de kasboeken van het Zuiderhofje is te vinden dat er legaten ontvingen werden van lidmaten van de doopsgezinde kerk, veelal van de regenten, de regentessen en hun familie.

Dat de dopers een belangrijke rol speelden in het economisch leven werd al onderkend door een gereformeerde ouderling in 1587, die daar sma-

lend over sprak. In 1602 waren er doopsgezinden onder de eerste investeerders in de VOC. Zijlstra, die het tot heden belangrijkste werk schreef over de geschiedenis van de doopsgezinden, meende dat er geen heldere verklaring te geven was waarom doopsgezinde immigranten economisch gezien veel succesvoller waren dan gereformeerde immigranten.³³⁾ Ze kwamen immers uit dezelfde milieus van ambachtslieden en kleine middenstanders als de gereformeerden.³⁴⁾ Een verklaring is wellicht te vinden in hun drang naar vrijheid. De gereformeerden leken net als de katholieken vast te zitten in het stevige raamwerk van het middeleeuws gilde-mercantilisme. Doordat dopers ongebonden waren, konden ze nieuwe wegen in de handel inslaan. De rol van de vrouw was meer gelijkwaardig aan die van de man. Dopers waren vrijdenkers die makkelijker buiten de gebaande paden traden. Meer dan de gereformeerden, die weliswaar net als de doopsgezinden het juk van de paus en de corruptie van de clerus hadden afgeworpen, maar zich verder wel strak onderwierpen aan de regels zoals ze die uit de Bijbel afleidden. Bij hen lag een zelfstandige rol voor de vrouw veel lastiger dan bij de dopers. Doopsgezinde vrouwen hadden een sterke eigen positie. Ze deden vrijwilligerswerk voor de armen en ze waren regentes bij armenhuizen, bij scholen en bij hofjes.

Dopers hadden moeite met het tonen van weelde. Ze wilden ingetogen leven zonder luxe, wat zich uitte in eenvoudige kleding en een nadruk op de noodzaak zich te onthouden van de 'werken des vlezes', zoals dronkenschap, tabak roken en hoererij. Uiteraard waren er niet alleen rijke dopers, maar ook veel arme.³⁵⁾

Kerkelijke rol

Wederdopers waren in de eerste helft van de zestiende eeuw de ketters van het geloof geweest. Ze werden actief vervolgd door de overheid. Zo verspreidde bijvoorbeeld David Joris uit Delft in 1525 ketterse pamfletten waarin hij de paus de antichrist noemde en in 1528 verstoorde hij een katholieke processie. Hij werd door het Hof van Holland veroordeeld tot geveling en het doorboren van de tong. Omdat hij lid was van een rederijkerskamer, verbood het Hof meteen alle rederijkersspelen.³⁶⁾

Het doperdom sprak vanaf het begin zowel mannen als vrouwen aan. Het radicale idee van totale vrijheid van geweten maakte man en vrouw gelijk, ook in religieuzen zaken. In de begintijd mochten dopersvrouwen 'profetes' zijn, een functie in de kerkelijke hiërarchie van de wederdopers. Maar toen na Amsterdam en Münster bleek dat alle profetieën niet waren uitgekomen, werd die kerkelijke functie afgeschaft. Kerkelijke voorgangers werden gekozen op basis van charisma.

De afkeer van de katholieke kerk jegens de dopers werd later overgenomen door de gereformeerde kerk. Dopervoorman Menno Simons was in zijn geschriften niet alleen fel tegenstander van het pausdom, maar ook van de ideeën van Calvijn.³⁷⁾ Kerkelijk gezien waren de dopers een vrij geïsoleerde zelfstandige groep.³⁸⁾ Zoals we eerder zagen was die groep intern sterk verdeeld. Er waren vele richtingen met eigen geloofsbelijdenissen en met eigen vermaningen.³⁹⁾ De richtingen hadden veelal een etnisch-culturele achtergrond. Zoals we eerder zagen waren er in Haarlem wel elf richtingen met eigen vermaningen.⁴⁰⁾ Haarlemse tegenstanders van de dopers, zoals de gereformeerde predikant Ampzing⁴¹⁾ en predikant Acronius van de ietwat elitaire Waalse kerk, benutten die onderlinge doopsgezinde conflicten ten volle om de dopers in hun geschriften zwart te maken.⁴²⁾

Politieke rol

Doopsgezinden bemoeiden zich niet met de overheid. Dat had alles te maken met hun gedachtegoed en ook met de trauma's van Amsterdam en Münster. Een aantal leerstukken over de relatie met de overheid leidde tot veel discussies binnen de Haarlemse doopsgezinde gemeentes.⁴³⁾ Christus had in zijn geestelijk rijk geen plaats gegeven aan een wereldlijk ambt. Christenen moesten zich daarom volgens de doopsgezinden onthouden van deelname aan de overheid en aan het dragen van wapens. Maar wat betekende dat voor de houding tegenover diezelfde overheid? Voorganger Hans de Ries noemde in zijn *Korte Belijdenis* uit 1615 de overheid een 'nootwendige ordonnantie Gods'. In 1627 onderstreepte de belijdenis 'Het Olijftaxken' nadrukkelijk het gebod tot gehoorzaamheid aan de overheid 'die het zwaard draagt'. In de Dordtse belijdenis uit 1632 werd dat herhaald. Er stond te lezen dat de overheid niet veracht mocht worden en als dienaar Gods erkend moest worden. Belasting moest betaald worden om een stil en onbezorgd leven te kunnen leiden. Na veel discussie over deze leerstukken besloten de Haarlemse dopers om via een speciale belasting toch maar mee te betalen aan de schutterij, ofschoon ze principieel tegen geweld waren. Maar van meedoen kon geen sprake zijn.

Abraham Casteleyn, de drukker van de *Oprechte Haarlemsche Courant*, vroeg zich in 1674 in zijn vermaning af in hoeverre de kerkleden de vrijheid hadden om met leden van andere geloofsgemeenschappen om te gaan en te discussiëren.⁴⁴⁾ Daaruit blijkt wel hoe principieel de doopsgezinden konden zijn en dat die principes soms klemmend werkten in de omgang met andersdenkenden. De discussie die Casteleyn aanzwengelde

leidde niet tot een heldere stellingname. Dat de relatie met andersdenkenden lastig was, bleek ook bij de bevindingen over de politieke rol van de kloppen.

Volgens historica Angela van Haelen zat de crux van de vreedzame samenleving in de Republiek in de pragmatisch tolerante houding die de gereformeerde bestuurders aannamen.⁴⁵⁾ Volgens haar leerden ze hun politieke les in 1618, toen de veroordeling van de remonstranten en de ontvoering van landsadvocaat Van Oldenbarnevelt bijna tot een burgeroorlog leidden. Het duurde tot de Franse tijd eer er doopsgezinden werden toegelaten tot het Haarlemse stadsbestuur. Die maakten daar gretig gebruik van. Kennelijk waren de vroegere leerstukken inmiddels flink verwaterd.

Kunst en cultuur

In de vermaningen waren geen beelden of schilderijen te vinden. Doopsgezinden richtten zich immers volledig op het Bijbelse woord (*solo scriptum*). Er werden wel geschriften gedrukt met afbeeldingen. Zo werd het *Wonderboek* van de prediker David Joris geïllustreerd met een simpele voorstelling van de weg naar de eeuwigheid. Ook in de bekende *Martelaarspiegel* waren de verhalen geïllustreerd.⁴⁶⁾ Een aantal van de Haarlemse hofjes bestaat nog altijd. Er is daar geen kunst bewaard gebleven uit de zeventiende eeuw, zoals in andere hofjes wel het geval is.⁴⁷⁾ In het doopsgezinde Zuiderhofje en in het Wijnberghofje zijn alleen platen te vinden die teruggaan tot de negentiende eeuw. Er hangt in beide wel een bord van later datum met daarop een lijst met de stichters, regenten en regentessen die teruggaat tot de zeventiende eeuw.

De doopsgezinden leefden sober. Ze lieten zich niet vaak portretteren. Als ze dat al deden, waren het vooral echtparen die zich lieten schilderen. Er is geen portret te vinden van een Haarlemse dopersvrouw alleen.⁴⁸⁾ Frans Hals schilderde in 1635 portretten van de succesvolle koopman Lucas de Clerq en zijn vrouw Feyntje van Steenkiste. Hun kleding is eenvoudig zwart met een witte kraag (afb. rechts). Eenzelfde soort eenvoudige kleding is te zien op de portretten die een aantal jaren geleden zijn geïdentificeerd als mogelijk de doopsgezinde brouwer Noppen en zijn vrouw.⁴⁹⁾

Uit de boedelinventarissen van overleden dopersvrouwen is op te maken dat in de loop van de zeventiende eeuw sommigen zeer bemiddeld waren geworden, met Maijcken van Steenkiste als een extreem voorbeeld.⁵⁰⁾ Ze liet een zeer uitgebreide boedel na met fraaie gebruiksvoor-

Frans Hals, Feyntje van Steenkiste (1604-1640), 1635, olieverf op doek. (Rijksmuseum, Amsterdam)

werpen, zoals bestekken en serviezen. De schilderijen die ze bezat wezen op belangstelling voor het Oude Testament, terwijl er nauwelijks familieportretten in de boedel zaten. Ook uit andere boedels is op te maken dat dopers veel interesse hadden in schilderijen met onderwerpen ontleend aan het Oude Testament.⁵¹⁾ Gereformeerden identificeerden zich meer met het Nieuwe Testament.

Conclusies

De beide groepen onderzochte vrouwen in het Haarlem van de zeventiende eeuw hadden onderling grote verschillen maar ook overeenkomsten. Beide groepen lijken redelijk goed te passen in het beeld van de vrouw zoals Els Kloek en anderen dat schetsten: 'zindelijk, eerbaar en niet losbandig'.⁵²⁾ Zelfstandig waren zij ook, maar wel binnen bepaalde grenzen. Voor de kloppen was dat het strakke kader van het geloof. De dopersvrouwen hadden te maken met de christelijke en maatschappelijke beperkingen die voor alle vrouwen golden en hadden ook baat bij een zekere 'doperse' vrijdenkersmentaliteit en koopmansgeest. De kloppen kenden een uitbundige beeldcultuur die terugging op de middeleeuwse kerkelijke traditie, terwijl het solo scriptum-uitgangspunt van de dopers tot een meer ingetogen beeldcultuur leidde. Die katholieke uitbundigheid wordt onderstreept door de kunstuitingen die gerelateerd zijn aan de kloppen. Net zo wordt het beeld van ingetogenheid van de dopers versterkt door de kunstuitingen die aan hen gerelateerd zijn, wat blijkt uit hun boedelinventarissen.

De beide groepen vrouwen leefden in dezelfde stad, maar elk in hun eigen wereld. Ze kwamen elkaar nauwelijks tegen. Binnen hun eigen groep waren zowel de kloppen als de dopersvrouwen maatschappelijk actief. Ze speelden ieder hun eigen rol in het Haarlem van de zeventiende eeuw. Naarmate de eeuw vorderde waren het vooral de dopers die bijdroegen aan de bloei van de stad. Terwijl de kloppen in de zeventiende eeuw bleven bestaan als een in zichzelf gekeerde, verboden groep, werden de dopers en hun vrouwen geleidelijk meer geaccepteerd door de heersende gereformeerden. Ze leefden minder geïsoleerd dan de kloppen en ze integreerden meer in het economisch leven. Uit boedelinventarissen is op te maken dat onder dopersvrouwen die weduwe werden veel meer rijkdom voorkwam dan onder kloppen.

Openlijke geloofsbelijdenis was voor beide groepen verboden door de wereldlijke overheid, maar ze werden allebei gedoogd. Uit beide groepen kwamen velen van elders naar het al vroeg tolerante Haarlem. Bestuurlijk

hadden beide groepen geen invloed, al speelde de angst voor de religieuze 'ander' wel een rol in het handelen van de stedelijke overheid.

Een interdisciplinaire benadering, waarin verschillende perspectieven en bronnen met elkaar worden verbonden, is – zoals dit onderzoek laat zien – een zinvolle methode om meer te begrijpen van de zeventiende-eeuwse samenleving. Dit onderzoek is een bescheiden bijdrage en wellicht een aanzet tot een meer integrale studie van Haarlem in de zeventiende eeuw.

Noten

- 1 Een uitgebreide historiografie en de achtergrond van de tolerante houding juist in Haarlem ten aanzien van religieuze minderheden zijn te vinden in de oorspronkelijke scriptie. Religievrede hield in dat zowel de katholieke als de gereformeerde godsdienst officieel naast elkaar in het openbaar waren toegestaan.
- 2 Waar in dit artikel gesproken wordt van verboden geloof past de nuance dat het openlijk belijden van dat geloof strikt verboden was. In de privésfeer mocht men denken wat men wilde. Dat was niet verboden.
- 3 Els Kloek, 'De Vrouw', in: H.M. Beliën e.a., *Gestalten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1996).
- 4 Simon Schama, *Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Gouden eeuw* (Amsterdam 1988), p. 379-480. Deugdzaamheid en andere eigenschappen van vrouwen ziet ook Frans Grijzenhout terug in schilderijen en andere kunstuitingen: Frans Grijzenhout, 'Schilders, van zulk een lome en vochtige gesteldheid. Beeld en zelfbeeld van de Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw', *Low Countries Historical Review*, vol. 107, issue 4 (1992), p. 726-744.
- 5 Zie bijvoorbeeld de recente publicatie over 17de-eeuwse vrouwen die een rol speelden in de kunstmarkt: Judith Noorman (red.), *Gouden Vrouwen van de 17de eeuw. van kunstenaars tot verzamelaars* (Zwolle 2020). Van eerder datum Els Kloek, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013). Dit boek komt voort uit het project 'Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland' waarin biografieën van opmerkelijke vrouwen zijn opgenomen en waaraan nog steeds gewerkt wordt onder auspiciën van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- 6 Eugenia Theissing, *Over klopjes en kwezels* (Utrecht/Nijmegen 1935) en Joke Spaans, *De Levens der Maechden, Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2012).

- 7 Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek, De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019), p. 349-350.
- 8 J.J. de Graaf publiceerde hier als eerste over: ‘Uit de levens der “Maechden van den Hoeck” te Haarlem’, *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 17 (1891), p. 231-302; 18 (1893), p. 61-149, 197-253, 428-446; 19 (1894), p. 140-159, 287-313; 20 (1895), p. 110-159, 321-402 en ‘De “Vergaderinghe der maechden van den Hoeck” te Haarlem’, *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 29 (1905), p. 128-159, 272-325; 30 (1906), p. 290-330; 31 (1908), p. 106-125; 32 (1909), p. 292-310; 34 (1912), p. 321-387; 35 (1913), p. 283-318; 36 (1915), 1-24. Een volledige transcriptie op cd rom is gevoegd bij Joke Spaans, *De Levens der Maechden*.
- 9 Sommige historici beschouwen de kloppen als een soort opvolgsters van de begijnen die al vanaf eind dertiende eeuw rond het Begijnhof woonden. Zie: Evelyne Verheggen, *Beelden van passie en hartstocht* (Zutphen 2016), p. 43. Bij de alteratie van Amsterdam in 1578 mochten de begijnen hun bezit behouden. De kloppen worden ook wel als kwezels aangeduid; die term komt meer voor in de Zuidelijke Nederlanden.
- 10 Historici uit de DDR zagen de opkomst van de dopers als een soort vroegtijdige revolutie. Zie: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000), p. 23-24. Je zou ze ook als vroeg-liberalen kunnen zien. Er lijkt een lijn te lopen naar Spinoza en de Verlichting, hoewel het godsbeeld daar veel abstracter c.q. niet existierend is. De afkeer van de moederkerk lijkt wel een rode draad.
- 11 Spaans, *De Levens der Maechden*, 71.
- 12 Midden negentiende eeuw werd het huis met de schuilkerk, een voormalige bierbrouwerij, afgebroken.
- 13 Joke Spaans, *Haarlem in de Reformatie, Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1660* (Leiden 1989), p. 111.
- 14 Joke Spaans, *De Levens der Maechden*, p. 130, Leven van Margreta Claes, I, f. 261.
- 15 Imelda van der Linden, ‘Laveren tussen hemel en aarde. Over klopjes in de zeventiende en achttiende eeuw’, *Tidinge van die Goude*, jaargang 27, deel 1 (Gouda 2009), p. 24.
- 16 Van Deursen verwijst naar die preken in zijn hoofdstuk over katholieken: A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen, Het kopergeld van de gouden eeuw* (4e druk; Amsterdam 1999), p. 317.
- 17 Zie voor die regels: Verheggen, *Beelden van passie en hartstocht*, p. 44-45.
- 18 In 1626 publiceerde Heribertus Rosweyde een fraai geïllustreerd maagden- of kloppenboek: *Het leven der H.H. Maeghden die van Christus tyden tot dese eeuw in den salighen staet der Suyverheyt in de Werelt gheleeft hebben. Met een cort tractaet vanden Maeghdelijken Staet*.
- 19 Spaans, *De Levens der Maechden*, 63, Leven van Giertge Frederiks, III, f. 47v-48v.
- 20 G.F. van der Ree (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem 1245-1995* (Hilversum 1995), p. 200.
- 21 Angela van Haelen, ‘Spiritual Culture’ in: J. Helmer en G.H. Janssen (red.), *The Cambridge Companion to The Dutch Golden Age* (Cambridge 2018).
- 22 Joden mochten omdat zij geen christenen waren in de Republiek openlijk synagogen bouwen.
- 23 Verheggen, *Beelden van passie en hartstocht*, p. 36.
- 24 Spaans, *De Levens der Maechden*, p. 119.
- 25 Verheggen, *Beelden van passie en hartstocht*, p. 24. Volgens Verheggen werd in de beeldcultuur de toon gezet door Vlaamse graveurs als de Wierixen, de Galles, Karel de Mallery, de gebroeders Van Bolswert en Maarten de Vos.
- 26 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, p. 145.
- 27 Xander van Eck, *Clandestine Splendor, Paintings for the Catholic Church in the Dutch Republic* (Zwolle 2007), p. 81 ev.
- 28 Terwijl er gezocht is op ca. 140 namen van kloppen zijn er slechts drie boedelinventarissen van kloppen gevonden in ‘The Getty Provenance Index’.
- 29 Pieter Biesboer, *Collections of paintings in Haarlem*, 1-45. De inboedels uit dit werk zijn opgenomen in ‘The Getty Provenance Index’ van het Getty Research Institute in Los Angeles, <https://www.getty.edu/research/tools/provenance>.
- 30 Van der Ree, *Deugd boven geweld*, p. 471.
- 31 In Haarlem zijn er heden nog drie doopsgezinde hofjes: het Zuiderhofje, het Wijnbergshofje en het Bruiningshofje. In 1970 werd het Blokjeshofje verkocht.
- 32 Barbara van den Bosch-Vervoort, *De Doopsgezinde Haarlemse hofjes* (Haarlem 1999), p. 54.
- 33 Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, p. 465.
- 34 Velen kwamen uit de buurt van Mene in Vlaanderen waar de linnenindustrie hoog ontwikkeld was. Zie: Van der Ree, *Deugd boven geweld*, p. 207.
- 35 Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, p. 465.
- 36 Idem, p. 39.
- 37 S.L. Verheus, *Naarstig en vroom, Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930* (Haarlem 1993), p. 19 ev.
- 38 Er ontstonden in de loop van de zeventiende eeuw wel goede relaties met de remonstranten die na 1618 vervolgd werden. In dat verband is de Collegiantenbeweging interessant, die zich kort na de afwijzing van de remonstranten in 1620 vormde. Dat waren vrijzinnige leken die elkaar voorlazen uit de Bijbel zonder kerkelijk verband, met als centrum ‘Het Grote Huis’ in Rijnsburg. Er kwamen zowel remonstranten als doopsgezinden op af. Dat gaf natuurlijk een zekere band tussen die twee stromingen. Later waren er ook doopsgezinden die zich aansloten bij de hennhutters, de vrijdenkersbeweging die zich vanuit Duitsland in Zeist vestigde met een afdeling in Haarlem.

- 39 Bijzonder was de rol van de erudiete Haarlemse stadssecretaris Coornhert, die eerst katholiek was en later gereformeerd, maar vooral iemand die opkwam voor minderheden en voor vrije meningsuiting. Coornhert bemiddelde tussen twee dopersgroepen, de Vlamingen en de Waterlanders, toen een ernstige scheuring dreigde. Coornhert was bevriend met de doopsgezinde voorganger Hans de Ries. Deze was van katholieken huize, werd eerst gereformeerd en daarna doper.
- 40 Waaronder de Friese, de Oud Vlamingen, hun afsplitsing, Vlaamse Olieblok, Waterlandse, Hoogduitsers, afsplitsing in de Wijnberg, Groninger Oud Vlaamse en Dantziger Oude Vlaamse.
- 41 Samuel Ampzing schreef in 1628 de eerste geschiedenis van Haarlem in opdracht van het stadsbestuur.
- 42 Zo verscheen van Samuel Ampzing in 1630 het pamflet *Baals-hoogten: ofte Straf-dicht tegens de openlijke ergernissen der superstitieuse overblijfselen van het afgodische pausdom*. (KB nr 4114). Baäl was een afgod in het oude Israël.
- 43 Verheus, *Naarstig en vroom*, p. 201 ev.
- 44 Idem, p. 205.
- 45 Angela van Haelen, 'Spiritual Culture'.
- 46 Geschreven door Tieleman Braght, een doopsgezinde leraar uit Dordrecht.
- 47 Zo is er bijvoorbeeld een prachtige zeventiende-eeuwse regentenkamer in het Deutzenhofje in Amsterdam.
- 48 De gehanteerde zoekmethode resulteerde voor Haarlem niet in doopsgezinde weduwes. Wel in de boedelinventarissen. Uit Amsterdam zijn wel geportretteerde doopsgezinde weduwes bekend, zoals Catharina Hoogaet en Agnes Block. Er is wel een portret van een achttiende-eeuwse alleenstaande dopersvrouw: Keetje Hodshon. Ze is slechts één keer afgebeeld: Els Kloek en Maarten Hell, *Keetje Hodshon (1768-1829). Een rijke dame in revolutietijd* (Amsterdam 2017), p. 11.
- 49 Frans Grijzenhout e.a., 'Die Bildnisse eines unbekanten Ehepaar in Wallraf-Richartz-Museum', *Wallraf-Richartz Jahrbuch* vol.75 2014, p. 253-266.
- 50 Zij was een zus van eerder genoemde Feyntje. Haar echtgenoot was zakenpartner van Lucas de Clerq.
- 51 Bijvoorbeeld het schilderij van de Oudtestamentische koning Ahasverus in de boedel van Cathrina Langedult.
- 52 Naast de aansluiting op het algemene beeld van de vrouw dat Els Kloek en Simon Schama schetsten is ook gekeken naar aansluiting bij recentere publicaties over vrouwen in de zeventiende eeuw. Waar Danielle van de Heuvel (in: *Women & entrepreneurship, Female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2007)) suggereerde dat veel vrouwen actief waren in

de handel, lijkt dat voor de hier bestudeerde groepen niet zozeer te gelden, met uitzondering van de weduwe geworden dopersvrouwen in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De conclusie van Ariadne Schmidt (Ariadne Schmidt en Manon van der Heijden, 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns: Opportunities and Strategies to Survive', *Journal of urban history*, vol. 42,1 (2016), p. 21-38) dat vrouwen veel mogelijkheden hadden zelfstandig te opereren, lijkt ondersteund te worden door deze studie. De conclusie van Derek Philips (in: *Well-being in Amsterdam's Golden Age* (Amsterdam 2008)) dat welzijnsverschillen niets te maken hadden met religie maar vooral met genderongelijkheid, zou nog eens nader tegen het licht gehouden moeten worden gezien de uitkomsten van deze studie.